

Constructie en receptie van het collectieve geheugen bij enkele Poolse gewezen divisiesoldaten in België

De Koude Oorlog in praktijken

MACHTELD VENKEN

Wetenschappelijk medewerker – Katholieke Universiteit Leuven

In september 1944 trok de eerste Poolse pantserdivisie onder de leiding van Generaal Stanisław Maczek doorheen Vlaanderen en bevrijdde er verschillende steden en gemeenten. De divisie was ingedeeld in het Canadese leger en streed onder Brits commando samen met de geallieerden voor de vrijheid van Europa. Zij hoopte nadien verder op te kunnen trekken naar Polen en er een einde te kunnen maken aan de Duitse en Russische bezetting (Latour, 1985; Van Poucke, 1990; Verbeke et al., 1984; Wysocki, 1989). De slagzin van de divisie luidde dan ook "Voor uwe en onze vrijheid".¹ De conferentie van Jalta in februari 1945 legitimeerde echter de communistische machts-overname in Polen en stelde, tegen de verwachtingen van de eerste Poolse pantserdivisie in, een eind aan de strijd voor een democratisch Polen.

De Poolse bevrijdingstocht door België heeft sporen achtergelaten. Enerzijds hebben ongeveer driehonderd voormalige divisieleden zich na de oorlog in België – meestal in de door hen bevrijde Vlaamse steden – gevestigd. Ze wilden immers niet terugkeren naar het communistisch geworden Polen en hadden tijdens de bevrijdingsoptocht een Vlaams meisje leren kennen waarmee ze in het huwelijksbootje waren getreden.² Anderzijds vond de meerderheid van de ongeveer vierhonderd gewezen divisiesoldaten die op

¹ Een traditionele strategie in de Poolse onafhankelijkheidsstrijd die teruggaat tot de Napoleontische legioenen en centraal stond in de romantische opstanden (bijvoorbeeld in 1848).

² Het is moeilijk na te gaan hoeveel Poolse militairen van de eerste Poolse pantserdivisie zich in België gevestigd hebben, omdat ze in geen enkele statistiek apart zijn opgenomen. Voorzitters van Poolse oud-strijdersverenigingen geven cijfers die variëren van 200 tot 370 (Interview met Artur op 14.7.2005 en met Tomasz op 8.12.2005). Niet alle Poolse gewezen divisiesoldaten trouwden meteen. Sommigen studeerden met een studiebeurs aan een Belgische universiteit, anderen werkten in de mijnen (Goddeeris, 2005a, 133; Algemeen Rijksarchief Brussel. Archief Vreemdelingenpolitie. 347. Instituteurs et étudiants polonais en Belgique. 1946-1962. Ordre de service 30.1.1948. Idem. 432. Dossiers relatifs au rapatriement en Belgique des personnes déplacées étrangères résidant avant-guerre en Belgique. 1945-1948. Liste Nominative des volontaires polonais retournant dans leurs foyers).

Belgisch grondgebied gesneuveld waren een laatste rustplaats op het Poolse militaire kerkhof van Lommel (Goddeeris, 2005a, 45).

Dat kerkhof is tijdens het communisme een interessant podium geweest voor de strijd tussen Poolse migranten die niets met de communistische Poolse Volksrepubliek te maken wilden hebben, en zij die in contact stonden met de officiële vertegenwoordiging van dat regime in België, het Poolse consulaat. Vertegenwoordigers van beide kampen probeerden op uitgekende wijze de herinnering aan de gesneuvelden te accapareren ten nadele van het andere kamp (Stynen, 2005, 250). Zij reconstrueerden op het kerkhof aan de hand van gedenkstenen en rituelen het verleden en verschaften zo status aan hun eigen positie in de toenmalige context van de Koude Oorlog (Assmann & Czaplicka, 1995, 130). Daarbij was naast wat er werd herinnerd (en wat niet), ook de wijze waarop het verleden werd herinnerd van belang.³ De praktijk van het herinneren, de riten en symbolen, hielpen immers een sociale context te bieden waarin individuele herinneringen geschapen werden en het collectieve geheugen van een groep mensen vorm kreeg (Noa & Elam, 1996, 35).⁴

Dit artikel gaat na hoe men op het Poolse militaire kerkhof van Lommel het collectieve geheugen van gewezen Poolse divisiesoldaten probeerde te kneden aan de hand van een analyse van het betoog in de breedste zin van het woord. Het kijkt daarbij zowel naar het discours en de symboliek als naar de rituelen die tijdens de herdenkingsplechtigheden uitgevoerd werden. Vervolgens onderzoekt het artikel op welke manier een aantal van deze nog levende soldaten het kerkhof een plaats in hun geheugen toekenden. Centraal staat hier de vraag of zij daarbij het vooropgestelde betoog volgden. De basis voor dit onderzoek bestaat uit divers archiefmateriaal uit Polen en België en vijftien interviews afgenomen tussen juli 2005 en februari 2006 in België. Ik sprak met twaalf Poolse oud-strijders van de eerste Poolse pantserdivisie (één gewezen divisiesoldaat bezocht ik twee keer), en twee Poolse migranten die zelf niet in deze divisie hadden gestreden, maar hadden deelgenomen aan de

³. Het was de Franse memorialist Pierre Nora die in de jaren zeventig voor een belangrijke wending in het historisch onderzoek zorgde door zich te concentreren op het historische besef in plaats van op de feitelijke geschiedenis zelf. Nora verlegt het accent naar de *praxis* – de manier van reconstructie van het verleden en het in praktijk brengen van die reconstructie. Zijn concept *lieu de mémoire* heeft daarbij niet enkel betrekking op geografische plaatsen, maar kan toch voor het bestuderen van historische plaatsen zo eng geïnterpreteerd worden (Nora, 1984-1992). De nadruk op de praktijk van het herinneren mag ook in verband gebracht worden met de *performative turn* in de menswetenschappen, die een verschuiving in het onderzoek van onder meer gebeurtenissen naar praktijken aantoonde (Burke, 2005).

⁴. Maurice Halbwachs mag als grondlegger van het begrip collectief geheugen beschouwd worden (Halbwachs, 1991).

Opstand van Warschau in 1944 en daarom lid werden van Poolse oudstrijdersverenigingen.

1. HET POOLSE MILITAIRE KERKHOF VAN LOMMEL

In 1944 kregen de gesneuvelde divisiesoldaten een rustplaats toegewezen op de gemeentelijke kerkhoven, maar in 1947 besloot het Bestuur der Militie voor de Identificatie en Teraardebesteding der Slachtoffers van den Oorlog, een onderdeel van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, de stoffelijke overschotten van de meeste gesneuvelden samen te brengen op een door de gemeente van Lommel geschonken stuk grond.⁵ Zo ontstond het Engels militair kerkhof voor Poolse gesneuvelden te Lommel, dat eigendom is van de Belgische staat maar waarvan het onderhoud werd toegewezen aan het Britse leger.⁶

Reeds datzelfde jaar organiseerde de Poolse Unie van de Provincie Limburg (Związek Polaków w Belgii – Okręg Limburgia), een vereniging die was ontstaan in 1945 maar waarvan de wortels teruggaan tot 1923, met mondelinge toestemming van het Engelse leger de plechtige katholieke wijding van een groot houten kruis op het midden van het kerkhof.⁷ Het gemeentebestuur van Lommel voelde zich wat ongemakkelijk bij het informele karakter van de bijeenkomst, en vroeg de Poolse Unie in 1948 deze Engelse toestemming te officialiseren. Het Engelse leger liet echter aan de Poolse Unie weten niet meer de juiste contactpersoon te zijn, aangezien ze de zorg voor het kerkhof had overgedragen aan het Poolse Consulaat van Brussel.⁸ Op de dag van de tweede plechtigheid, op 31 oktober 1948, leidde dit tot een openlijke provocatie. Toen de stoet van de Poolse Unie vertrekkensklaar stond, vroeg de Poolse Consul K. Szelański de burgemeester van Lommel

⁵ De andere gesneuvelden bleven op de kerkhoven van de bevrijde gemeenten begraven. Zo liggen er bijvoorbeeld op de gemeentelijke kerkhoven van Tielt, Stekene en De Klinge Poolse gewezen divisiesoldaten begraven. Een volledige lijst met persoonsgegevens van de 257 Poolse soldaten op het kerkhof van Lommel is te vinden in: Anoniem (1983, 45-55).

⁶ Gemeentearchief Lommel. 547.43 Pools militair kerkhof: onderhoud. Losse nota van het gemeentebestuur: Poolse Militaire begraafplaats Lommel Ontwikkeling-Ontstaan-Betekenis. 3 pp.

⁷ Archief van de Poolse Unie van België (Związek Polaków w Belgii of ZPB), Pools huis, Laan op Vurten, Beringen. Map 5B. Werking 1990-1995. Toespraak van voorzitter Władysław Pietrzak naar aanleiding van 50 jaar Poolse vereniging afdeling Beringen in 1995.

⁸ Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Briefwisseling 1947-1948.

om een onderhoud. In aanwezigheid van enkele leden van de Poolse Unie verklaarde hij in te kunnen stemmen met een rouwhulde indien de Poolse Unie de organisatie ervan aan hem overdroeg, zodat hij voorop kon gaan in de bloemenhulde en politieke redevoeringen kon verbieden. De Poolse Unie weigerde. Daarop volgde een hevige discussie waarin de Poolse consul ermee akkoord ging in samenspraak met het gemeentebestuur van Lommel op het beheer en onderhoud van het kerkhof toe te zien en een jaarlijkse plechtigheid van de Poolse Unie op het kerkhof te dulden.⁹

Het dispuut ging duidelijk om een verschil in politieke overtuiging. De Poolse Unie had geen vrede genomen met het Verdrag van Jalta en stelde zich voorop als een anticommunistische vereniging voor Poolse immigranten die uit politieke overtuiging niet naar hun vaderland wilden terugkeren. Het beoogde in de hulde te benadrukken dat de soldaten van de eerste Poolse pantserdivisie in België gevochten hadden om hun eigen vaderland van het Duitse en Russische juk te bevrijden, dat de communistische Poolse Volksrepubliek de bestendiging van deze Russische overheersing was en ze deze staat daarom niet konden erkennen.¹⁰ Het Poolse consulaat daarentegen was de officiële vertegenwoordiging van deze communistische Poolse Volksrepubliek in België en profileerde zich als de enige officiële instantie bij rechte op het kerkhof een plechtigheid te organiseren. Daarin wenste ze te onderstrepen dat de soldaten waren gevallen in de succesvolle strijd tegen het nazisme en zo de weg vrij hadden gemaakt voor de oprichting van de Poolse volksrepubliek.¹¹ Generaal Stanisław Maczek had in het voorwoord van het door de eerste Poolse pantserdivisie in 1947 uitgegeven boek met oorlogsmemoires geschreven dat "men kan strijden voor alle landen, maar enkel kan sterven voor Polen".¹² Net over de invulling van het woord 'Polen' konden de twee kampen het niet eens worden; waar voor de Poolse Unie de democratische Poolse staat van het interbellum model stond, was dat voor het Poolse consulaat de communistische Poolse Volksrepubliek.

⁹. Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Engels (-Pools) militair kerkhof te Lommel. Rouwhulde ter ere van de Poolse gesneuvelden op zondag 31 Oktober 1948. Verslag. 3 pp.

¹⁰. Archief ZPB. Książka Protokołowa ZPB Okręg Limburgia 1949-1969. p. 1: Sprawozdanie 27.11.1949.

¹¹. Archief van het Poolse Ministerie van Buitenlandse Zaken (Ministerstwo Spraw Zagranicznych of MSZ) te Warschau. Consulaire Departement (Departament Konsularny of DK) 22/263 Wydział do spraw Polonii za granica. Sprawozdania polonijne (Belgia) 1952-1953 r. Sprawozdanie z odbytej w dniu 1.XI.1953 Uroczystości na cmentarzu wojskowym w Lommel (tajne) 2 pp.

¹². Divisiesoldaten verzamelden in de jaren veertig hun memoires in: *Praca Zbiorowa*. 1947 (over de bevrijding van België: 148-183).

Vanaf 1949 organiseerden zij onafhankelijk van elkaar een plechtigheid op het Poolse militaire kerkhof. Op de strategische keuze van het Poolse consulaat voor Allerheiligen als ideaal moment, reageerde het 'vrije, onafhankelijke' kamp onder leiding van de Poolse Unie met het plaatsen van haar plechtigheid op de vrije dag die daar het dichtst bij aanleunt; de laatste zondag van oktober (Goddeeris, 2003, 289).¹³ Het gemeentebestuur van Lommel zorgde er dan ook tactvol voor om tijdens de soms erg korte tussenperiode de sporen van het voorgaande bezoek uit te wissen.¹⁴ Van in het begin streefden beide organisatoren naar de legitimatie van hun eigen plechtigheid ten koste van die van de ander.¹⁵ Deze legitimeringdrang resulteerde aanvankelijk in een harde strijd om het meeste aantal aanwezigen.¹⁶ Zo legden de organisatoren speciale treinen in om Poolse immigranten en hun verenigingen van over het hele land tot in Lommel te krijgen en werden de plechtigheden aangekondigd in de Poolse migratiepers en via losse foldertjes.¹⁷ In de mijngemeenschappen gingen verenigingsafgevaardigden zelfs van deur tot deur om niet alleen hun achterban, maar ook aanhangers uit het andere kamp te mobiliseren.¹⁸ Dankzij deze initiatieven kon de Poolse

¹³. Archief ZPB. Książka Protokołowa ZPB Okręg Limburgia 1949-1969. p 19: Sprawozdanie 27.5.1951.

¹⁴. Telefoongesprek met Wim Verkammen, de vroegere gemeentesecretaris van de stad Lommel, op 20.4.2006.

¹⁵. Aan bronnen waarin de ene partij de andere zwart maakt, is geen gebrek. Enkele voorbeelden: Archief ZPB. Książka Protokołowa ZPB Okręg Limburgia 1949-1969. p 22: Sprawozdanie 15.7.1951. Archief MSZ. DK 22/263. Zagadnienie polonijne. pp. 2-3.

¹⁶. Archief MSZ. DK 24/288 Wydział do spraw polonii za granicą. Sprawozdania polonijne – Belgia 1952 r. Archief ZPB. Książka Protokołowa ZPB Okręg Limburgia 1949-1969. p. 13: Sprawozdanie 18.11.1950.

¹⁷. Over het transport: Archief ZPB. Map 1. 1946-1959. Zarząd Główny. Protokół n 2 Kadencja 1951-52. Sprawozdanie 30.9.1951 en Archief MSZ. DK 24/288 Wydział do spraw polonii za granicą. Sprawozdania polonijne-Belgia 1952 r. Over de aankondigingen: Archief MSZ. DK 26/317 Wydział do spraw Polonii za granicą. Sprawozdania polonijne (Wyciągi z raportów). Belgia 1955. p. 107 bevat een foldertje. *Narodowiec*, de populairste Poolse krant uitgegeven in Frankrijk, maar ook verdeeld in België, besprak bijvoorbeeld op 30 oktober 1953 de plechtigheid en de voorafgaande aankondiging (30.10.1953 45/257 p. 3).

¹⁸. Archief van de Nieuwe Akten in Warschau (Archiwum Akt Nowych of AAN). Sygn. 237/XXII/313. Belgia. Położenie i działalność organizacyjna Polonii. Raporty, korespondencja: 1949-1953. Raport Polonii Belgijskiej 1950. p. 71 gaat over huisbezoeken van Poolse priesters in mijngemeenschappen met het doel mensen te weerhouden sympathie te betuigen aan het communistische kamp. Dit wordt bevestigd door het communistische kamp in: Archief MSZ. DK 22/263. Sprawy Polonijne. Działalność organizacji demokratycznych (IV kwartał 1952) p. 84 en: *Ibid.* Departament IV 10/79 Belgia. Cmentarz polski w Lommel 1957/64. Sprawozdanie z przebiegu uroczystości w Lommel w r. 1957. Dit rapport spreekt over agitatie in het vijandige kamp in de voorgaande jaren.

Unie jaarlijks rekenen op ongeveer duizend aanwezigen, terwijl het Poolse consulaat het moest stellen met een zeshonderdtal.¹⁹

Niet enkel een talrijke opkomst, ook het verloop van de plechtigheid zelf was cruciaal. De Poolse Unie startte de herdenking aanvankelijk met een optocht van alle aanwezige Poolse verenigingen met vlaggenstok, de Poolse oud-strijders voorop, die vertrok aan het stadhuis en naar de kerk in het centrum leidde. Hier werd een misviering verzorgd door de rector van de Poolse Katholieke Missie in België, die vervolgens ook bloemen neerlegde aan het standbeeld voor de gesneuvelde soldaten van de stad Lommel op het kerkplein. Daarop marcheerde de stoet naar het kerkhof waar het naar toespraken van de burgemeester van Lommel, de rector en een vertegenwoordiger van de vrije Poolse gemeenschap in België luisterde. Dan volgde de officiële bloemenhulde aan het kruis, waarna individuele bezoekers hun bloemen op de individuele graven verspreidden.²⁰ Het Poolse consulaat beperkte zich tot een korte plechtigheid aan het Lommelse standbeeld op het kerkplein, de rouwhulde op het kerkhof zelf met toespraken van de consul en de burgemeester, en achteraf een receptie in kleine kring op het Lommelse gemeentehuis.²¹ Zij trachtte tijdens de plechtigheid de aandacht van de aanwezigen op de individuele graven te richten, maar het bleef moeilijk het grote kruis, ostentatief in het midden gesteld, te negeren. Reeds in 1952 liet

¹⁹. Archief MSZ, Departament IV 10/79 Belgia. Cmentarz polski w Lommel 1957/64. Sprawozdanie z przebiegu uroczystości w Lommel w r. 1957. DK 22/263, p. 84 en DK 25/306 Wydział do spraw Polonii za granicą. Sprawozdania polonijne (Belgia) 1954 r. Sprawozdanie z przebiegu uroczystości w Lommel w r. 1954. p. 78. Archief ZPB. Zarząd Główny. Protokół n 2 Kadencja 1951-52. Sprawozdanie 30.9.1951. Zarząd Główny. Protokół 13.6.1954. pp. 4-5.

²⁰. Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Poolse militaire begraafplaats 1947-1967. Brief van ZPB aan het gemeentebestuur van Lommel op 22.10.1947. Het concept bleef praktisch ongewijzigd doorheen de jaren. Zie bijvoorbeeld: Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1968-1979. Programma dodenhulde te Lommel 27.10.1968. En: Archief ZPB. Persoonsarchief Paweł Maj. Paweł Maj leidde in de jaren zeventig en tachtig op de 'vrije' plechtigheid de bloemenhulde.

²¹. Archief MSZ. DK 22/263. Wydział do spraw Polonii za granicą. Sprawozdania polonijne (Belgia) 1952-1953 r. Sprawozdanie z odbytej w dniu 1.XI.1953 Uroczystości na cmentarzu wojskowym w Lommel (tajne) 2 pp. Ook dit opzet bleef doorheen de jaren bewaard. Zie bijvoorbeeld: Archief MSZ. DK 13/73 Belgia. Bruksela 1970. Raport konsularny za 1969. Sprawy polonijne. pp. 13-24 en: AAN. Archief Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną 'Polonia' (Het gezelschap dat banden met Polen in het buitenland verzekerde). Korespondencja z Belgią. Map 456/2. 'Polonia belgijska w hołdzie bohaterskim żołnierzom polskim, poległym w walce o wyzwolenie Belgii' (1962). Dit gezelschap zag het levenslicht in 1956 en fungeerde uiterlijk als een niet-gouvernementele organisatie die bezorgd was om Poolse migranten in het buitenland, maar was in feite een instelling die trachtte het communistische gedachtegoed onder hen te verspreiden.

zij daarom vanuit de Poolse Volksrepubliek een kleine vlakke herdenkingsplaat aanvoeren die een paar meters verder op de grond gelegd en jaarlijks onder de bloemen werd bedolven.²² De plaat mocht dan wel zin geven aan de officiële plechtigheid, een waardig alternatief voor het grote kruis vormde het allerminst.

Maar het Poolse consulaat worstelde nog met een grotere uitdaging. Ze wenste dat de plechtigheid ook op organisatorisch vlak gedragen zou worden door Poolse immigranten met communistische sympathieën. Wanneer die het initiatief tot herdenking zouden overnemen, zou het de profilering van de Poolse Volksrepubliek als belichaming van de bevrijding immers aan legitimiteit doen winnen.²³ De plechtigheid bleef echter overduidelijk van consulaire signatuur, aangezien haar achterban voornamelijk bestond uit laag opgeleide oude mijnwerkers die niet 'het gewenste niveau' konden verzekeren en wiens engagement enkel tot 'miserabele effecten' leidde, aldus het consulaat.²⁴ Het consulaat veranderde dan ook van tactiek. Ze hoopte de legitimatie van haar plechtigheid te kunnen ontleenen aan de ondersteuning van Belgische politieke hoogwaardigheidsbekleders wiens aanzien op hun beurt de gewenste hoger opgeleide en jongere Poolse immigranten zou kunnen aantrekken. Het contacteerde daarvoor de Belgisch-Poolse vriendschapsvereniging van Brussel, een culturele organisatie die vooral invloedrijke Belgische politici uit christelijke en socialistische hoek verzamelde.²⁵ Samen zetten ze hun schouders onder een groots project: een standbeeld voor het Pools militair kerkhof.²⁶

De voorzitter van de vriendschapsvereniging, volksvertegenwoordiger E. Demuyter, onderhield goede contacten met de directeur van het Bestuur der Militie voor de Identificatie en Teraardebesteding der Slachtoffers van de Oorlog en had zijn fiat voor de plaatsing van het monument bijgevolg zo op

²². Archief MSZ. DK 24/288. Wydział do spraw polonii za granicą. Sprawozdania polonijne-Belgia 1952 r.

²³. Archief MSZ. DK 28/336 Wydział do spraw Polonii za granicą. Sprawozdania z działalności polonijnej 1956r. pp. 166-168 i verte bevat een discussie over de organisatie van de plechtigheid op de Ambassade, p. 171 i verte: 'Notatka z przebiegu uroczystości w Lommel'.

²⁴. Archief MSZ. Departament IV 10/79 Belgia. Cmentarz polski w Lommel 1957/64. Sprawozdanie z przebiegu uroczystości w Lommel w r. 1957.

²⁵. Archief MSZ. Departament IV 6/76 Belgia. Towarzystwo Przyjaźni Belgijsko-Polskiej (1947/55/59-64/66/68). Brief van de Poolse Ambassadeur A. Wolski aan het Poolse Ministerie van Buitenlandse Zaken op 30.8.1960. Voor informatie over de organisatie: Goddeeris (2005a, 93-94). De organisatie gaf ook een periodiek uit: *Polen van heden*, 1954-1959.

²⁶. Gemeentearchief Lommel. Brief van de Poolse viceconsul Stanislaw Olasek aan de burgemeester van Lommel op 19.11.1956. Hier lichtte het Poolse consulaat het gemeentebestuur voor het eerst in een monument te willen oprichten.

zak. De berichtgeving van de directeur aan het gemeentebestuur van Lommel illustreert het informele karakter van deze besluitvorming.²⁷ De burgemeester van Lommel op zijn beurt was in zijn goedkeuring iets voorzichtiger. Hij controleerde eerst het ontwerp van het standbeeld en toen hij bemerkte dat op de plannen het grote kruis ontbrak omdat men het wenste te verwijderen of toch minstens te verplaatsen naar een minder ostentatief plekje, liet hij zijn instemming afhangen van de consulaire belofte bij de plaatsing van het monument het kruis en het kerkhof intact te houden.²⁸

Nu de plaatsing van het monument was gegarandeerd, richtte het Poolse consulaat zich, met een erecomité bestaande uit een rist Belgische hoogwaardigheidsbekleders in haar kielzog, opnieuw naar de individuele migrant.²⁹ Deze kon geld storten in een steunfonds om het monument mee te helpen financieren en zo de profilering van het Poolse consulaat te ondersteunen.³⁰ De mobilisering gebeurde ook via een speciale brochure over de Poolse deelname aan de bevrijding van België, die in opdracht van het Poolse consulaat door het Poolse Ministerie van Buitenlandse Zaken werd besteld bij Generaal Franciszek Skibiński. Deze laatste was de rechterhand geweest van Generaal Maczek en was na de oorlog naar Polen teruggekeerd waar hij veroordeeld werd voor westerse spionage. In de dooiperiode werd hij weliswaar gerehabiliteerd, maar bleef toch onder sterke staatscontrole staan. De brochure kende een oplage van vierduizend exemplaren die gratis onder de Poolse migranten in België verdeeld werden.³¹ Deze initiatieven hebben echter zeer weinig vruchten afgeworpen; het fonds leverde slechts

²⁷. Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Brief van E. Van Houte, de Directeur-Generaal van de Dienst Identificatie en Teraardebestelling der Slachtoffers van de Oorlog aan de burgemeester van Lommel op 24.9.1959.

²⁸. Gemeentebestuur Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Brief van het gemeentebestuur gericht aan de vereniging Amitiés Belgo-Polonaïses op 26.5.1959.

²⁹. Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Pools militaire begraafplaats: oprichting gedenkteken. Brief van de Belgisch-Poolse vriendschapsorganisatie (Amityés Belgo-Polonaïses) aan de Burgemeester van Lommel, niet gedateerd.

³⁰. Aankondigingen voor het steunfonds o.a. in *Polen van heden* 7/4 (12.1958)11. AAN. Archief Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną 'Polonia'. Korespondencja z Belgią. Map 122. Een brief van de heer Mieczysław aan Towarzystwo 'Polonia' uit 1959 (datum niet nader gespecificeerd) geeft informatie over de populariteit van de actie in de mijn gemeente Bois du Luc. Archief MSZ. DK 62/777 Wydział do spraw Polonii za granica Belgia. Sprawozdawność polonijna. 1957. Sprawozdanie z pracy polonijnej za rok 1956. p. 15.

³¹. Skibiński, 1958. Archief MSZ. Departement Pers en Informatie (Departament Prasy i Informacji of DPI) 23/251. Belgia. Wydawnictwa. Korespondencja w sprawie publikacji przez Tow. Przyjaźni B-P broszury Gen. F. Skibińskiego o udziale Polaków w wyzwoleniu Belgii 1958.

één tiende van de kostprijs van het standbeeld op (Wiesława, 1983, 46-56), en de belangrijkste sponsors waren niet de individuele Poolse migranten of hun organisaties, maar de Vlaamse bevrijde steden en gemeenten.³²

Dergelijke problemen kende het vrije kamp in de beginjaren niet. Zijn plechtigheden konden rekenen op de grootste belangstelling. Toen na de dooi in 1956 echter Poolse migranten, onder wie heel wat trouwe bezoekers van de plechtigheid eind oktober, op familievisite naar Polen gingen, kwam zijn oorspronkelijke legitimatie wel onder druk te staan. Het bezoeken van de Poolse Volksrepubliek hield immers automatisch ook de erkenning ervan in (bijvoorbeeld door de aanvraag van een visum op het consulaat). Bijgevolg vreesde het aanhang te verliezen, aangezien de erkenning van de Poolse volksrepubliek de stap naar aanwezigheid op de officiële plechtigheid kleiner maakte. Het vrije kamp reageerde hierop resoluut door haar vertegenwoordigers in hun toespraken van de volgende jaren het publiek te laten waarschuwen het rechte pad van vrijheid en rechtvaardigheid te blijven bewandelen en de waarheid die de communistische machthebbers vooropstelden niet te onderschrijven.³³

Precies in deze periode bereikten ook de geruchten over het standbeeld de organisatoren van het 'vrije' kamp. De vrees dat de nieuwe gedenksteen hun kruis zou overtroeven, kon volgens hen enkel worden tenietgedaan door zelf een nog groter monument op te richten. Dit bleek echter een onmogelijk plan, aangezien het beheer van het kerkhof door het Poolse consulaat in samenspraak met het gemeentebestuur van Lommel geschiedde en het initiatief daarom een officieel Pools fiat vereiste.³⁴ Daarop drukte het foldertjes die het communistische plan in diskrediet moesten brengen.³⁵ Bovendien verzocht een 'vrije' Poolse migrantenvereniging enkele dagen voor de inhuldiging het gemeentebestuur van Lommel:

³². Archief MSZ. DK 70/920. Belgia. Raporty konsularne za rok 1959. Sprawy polonijne. p. 5. Departament IV 10/79 Belgia. Cmentarz polski w Lommel 1957/64. Notatka Służbowa (21.3.1959). 3 p.

³³. Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Toespraken van Stanisław Merlo en Mr. Szadkowski (1956), van Lucien Blazejczyk (1957) en Stefan Dulak (1958).

³⁴. Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Brief van ZPB aan de burgemeester van Lommel op 6.2.1957 en antwoord van de burgemeester op 2.5.1957 na een eerder persoonlijk onderhoud.

³⁵. Archief MSZ. Departament IV 10/79 Belgia. Cmentarz polski w Lommel 1957/64. pp. 32-33: Notatka w sprawie przebiegu uroczystości odsłonięcia pomnika na cmentarzu żołnierzy polskich w Lommel.

"Het is oogluikend (sic) dat het geplande monument moet dienen om de Poolse emigranten en de Belgische bevolking te verschalken en enkel een propaganda-middel is ten bate van de Poolse Kommunistische Regering. In naam van onze kameraden, die gevallen zijn voor hun ideaal van vrijheid en naastenliefde, vragen wij u beleefd U te onthouden uw geldelijke of morele steun te verlenen aan een regering die een schijnbare hulde brengt aan de doden, maar tezelfdertijd de overlevende strijders en kameraden, die haar ideologie niet delen, in haar gevangnissen gekerkerd houdt".³⁶

De inhuldiging van het monument in het bijzijn van Generaal Skibiński, eminente politici zoals de voorzitter van de Belgische Senaat Paul Struye, de Minister van Binnenlandse Zaken Lefebvre, enkele ministers van staat en de burgemeester van Lommel was oorspronkelijk gepland voor september 1959, naar aanleiding van de vijftienjarige bevrijding van België, maar vond uiteindelijk plaats op vier oktober 1959. De aanwezigen plaatsten zich voor het monument en keerden daarbij het kruis openlijk de rug toe. Onder de talrijke aanwezigen – het Poolse consulaat schatte het totaal op zo een duizend vijfhonderd personen – bevonden zich voor de eerste keer ook Poolse oud-strijders die lid waren van de 'vrije' Poolse Oud-strijderskring (Stowarzyszenie Polskich Kombatantów of SPK).³⁷ Zij verklaarden de plechtigheid bij te wonen als privépersoon, en niet als lid van hun vereniging.³⁸

Enkele weken later verenigde de Poolse Unie zoals gewoonlijk de vrije Polen op het kerkhof, maar ondanks de ingrijpende verandering werd er tijdens de toespraken met geen woord gerept over het standbeeld.³⁹ Dit wil niet

³⁶ Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Brief van de Poolse Kolonie van Voormalige Militairen en Katholiek Genootschap (Polska Kolonia Byłych Wojskowych i Stowarzyszenie Katolickie) van Gent aan de burgemeester van Lommel op 28.9.1959. Deze vereniging ontstond in 1950 en groepeerde Poolse oud-strijders, Poolse studenten en Poolse vrouwen die tijdens hun dwangarbeid in Duitsland een Belg hadden leren kennen en hem gevolgd waren (Goddeeris, 2005a, 47).

³⁷ Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. pp. 36-38. Sprawozdanie z przebiegu uroczystości w Lommel. De SPK gaf op onregelmatige basis een niet genummerde inlichtingenbrief uit (Komunikat Informacyjny). Het vroegst gevonden nummer teruggevonden in het Archief van het SPK dateert van 1 3.1960. In 1988 groeide deze nieuwsbrief uit tot het kwartaalblad *Wolne Słowo*. Over SPK-leden op de communistische bijeenkomst in Lommel: *Polen van Heden* 8/3-4 (12.1959) en *Tygodnik Polski* 3/41 (15.10.1959).

³⁸ Interview met Edward, sinds de jaren vijftig lid van SPK afdeling Beringen, op 17.11.2005.

³⁹ Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Toespraak van Jadwiga Pomorska (1959).

zeggen dat het 'vrije' kamp de landschapsverandering van het kerkhof negeerde. Indirect reageerde het immers wel op de plaatsing van het standbeeld door zowel ritus als discours aan te passen. De Poolse Unie spoorde individuen aan om hun bloemen niet langer op de graven zelf, maar uitsluitend nog rond hun gedenkteken neer te leggen.⁴⁰ Ook tijdens hun plechtigheid werd dus het gedenkteken van het andere kamp ostentatief de rug toegekeerd. En in de toespraken viel tijdens beide plechtigheden voor het eerst het woord 'symbool'. Voor het Poolse consulaat stond het kerkhof symbool voor de "eenheid van gedachte en gevoelens van al wie zijn leven wijdde aan de strijd om de vrijheid van het Vaderland",⁴¹ waarbij Vaderland het problematische 'Polen' of 'Poolse volksrepubliek' verving en hoopte in te spelen op de eventuele heimwee van Poolse migranten.⁴² Een 'vrije' Poolse sprak echter over het kerkhof als "het doel van onze jaarlijkse pelgrimstocht, het symbool van onze tragedie".⁴³ De spreekster zette hiermee de toon voor een veranderd betoog in het 'vrije' kamp. Waar de oorspronkelijke legitimatie de nadruk legde op het niet erkennen van de Poolse Volksrepubliek en het Poolse Consulaat en dus louter revendicatief van karakter was, verlegde de dame het accent in haar boodschap naar het christelijke geloof als verenigende factor van het 'vrije' kamp. Zij opende daarmee de deur voor een groepsversterkende invulling die symbolisch gestalte kreeg in het verbinden van het christelijke beeld 'pelgrimstocht' met de term 'tragedie'.

Ook in de verslaggeving over Lommel in de migrantenpers was 1959 een mijlpaal. Journalisten berichtten sinds 1959 enkel nog over die plechtigheid die overeenkwam met de politieke ideologie van het blad, en communistische en anticommunistische bladen meden foto's van respectievelijk het kruis en het standbeeld.⁴⁴ Omdat het standbeeld slechts een vijftiental meter achter het

⁴⁰. Archief ZPB. Książka Protokołowa ZPB Okręg Limburgia 1949-1969. p. 84: Sprawozdanie 4.10.1959. *Narodowiec*. 6-7.11.1960 p. 4 en 8.11.1960 p. 5.

⁴¹. AAN. Archief Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną 'Polonia'. Korespondencja z Belgią. Map 122 bevat een foldertje waarin de inauguratie van het standbeeld aangekondigd wordt (Zie: *Polen van Heden* 8/3-4 (12.1959)).

⁴². Het Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną 'Polonia' gaf sinds 1956 een eigen bulletin uit: *Nasza Ojczyzna* (Ons Vaderland). In het eerste nummer speelde het reeds in op mogelijke heimweegevoelens van Poolse migranten, en dergelijk betoog bleef behouden tot aan de val van het communisme (1/1 (8.1956) p. 1 en volgende nummers).

⁴³. Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Toespraak van Jadwiga Pomorska (1959). Mevrouw Pomorska's opmerking werd overgenomen in een artikel over de plechtigheid in *Narodowiec* (1-2.11.1959 p. 6).

⁴⁴. Hier slechts enkele voorbeelden. Foto's van het standbeeld: *Tygodnik Polski* 44/160 6.11.1960 p. 15 en alle berichtgevingen van volgende jaren (vanaf 1976 als katern bij *Panorama Polska*). *Polen van Heden* 8/3-4 (12.1959). Het VVV van Lommel liet later (niet

kruis stond, aan het einde van de middengang, en beide monumenten samen in het gezichtsveld sprongen wanneer men het kerkhof opwandelde, werd er van de fotografen wel wat creativiteit verwacht om dergelijke kiekjes te kunnen schieten.⁴⁵

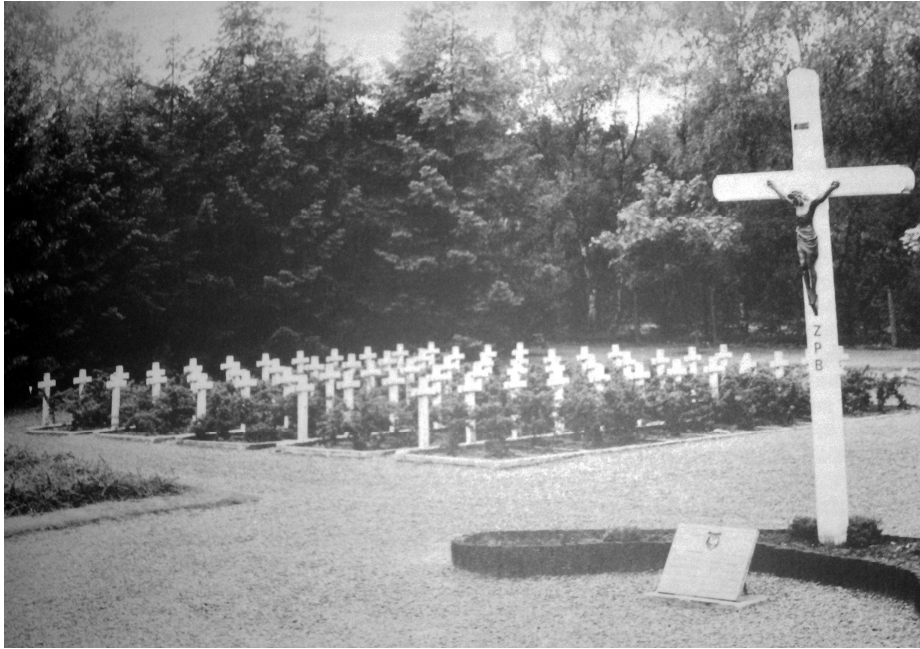

FOTO 1: HET VRIJE KAMP RICHTTE DE LENS ZO, DAT AFBEELDINGEN WEL HET EIGEN SYMBOOL MAAR NIET DAT VAN ZIJN RIVAAL WEERGAVEN⁴⁶

Het gemeentebestuur had dan wel de goedkeuring voor het monument verleend en deelgenomen aan de officiële plechtigheid, ze verwaarloosde ook haar goede relaties met de Poolse Unie niet. Aangezien deze zich stoorde aan de opzichtige vlaggenmast naast het monument, stelde het gemeentebestuur

gedateerd, na 1968) in samenwerking met de Belgisch-Poolse vriendschapsvereniging een informatief foldertje over Lommel drukken met enkel foto's van het standbeeld (Gemeentearchief Lommel. 547.73 Poolse militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1968-1979). Foto's van het kruis: *Narodowiec* 6-7.11.1960 p. 4 en 1984 (artikel zonder datum in: Archief ZPB. Map 4a). Het plannetje van het kerkhof in Anoniem (1983, 45-46) vermeldt het kruis, maar niet het standbeeld.

⁴⁵ Een foto van beide monumenten in: Gemeentearchief Lommel. Fotoarchief. Poolse militaire begraafplaats. Zicht 1980.

⁴⁶ Stanisław Maczekmuseum Breda.

zelf voor de aankoop van twee vlaggenmasten aan weerszijden van het kruis te financieren.⁴⁷ Doorheen de jaren zou het gemeentebestuur deze genuanceerde houding aanhouden en oplossingen blijven bedenken voor de subtiële gevoeligheden van beide kampen. De masten werden een jaar later ingewijd en vormden de laatste toevoeging aan het uitzicht van het kerkhof, dat nu voor de komende drie decennia vastlag.⁴⁸

FOTO 2: HET POOLSE MILITAIRE KERKHOF TE LOMMEL IN 1959 (NOG VOOR ER VLAGGENMASTEN AAN HET KRUIS WERDEN GEPLAATST)⁴⁹

⁴⁷. Gemeentearchief Lommel. 547.73 Poolse militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1949-1967. Brief gemeentebestuur aan ZPB van 7.10.1960.

⁴⁸. In 1971 werd het oude houten kruis vervangen door een nieuw. Aangezien het ZPB niet over de financiële middelen beschikte het nieuwe kruis te financieren, nam het gemeentebestuur van Lommel de kosten op zich (Gemeentearchief Lommel. 547.73 Poolse militaire begraafplaats. Poolse militaire begraafplaats: oprichting gedenkteken. Brief van het ZPB aan de burgemeester van Lommel van 11.01.1971 en Idem. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1968-1979. Brief van het ZPB aan de burgemeester van Lommel van 18.11.1971).

⁴⁹. Stadsarchief Lommel.

In de jaren zestig werd aan de invulling van de opgeworpen symbolen gewerkt. Zo liet het Poolse consulaat in 1960 een urne met aarde van Grunwald in het monument in metselen.⁵⁰ Op het slagveld van Grunwald had Polen-Litouwen in 1410 de opmars van de kruisridders aan de Baltische Zee een halt toegeroepen. Na de Tweede Wereldoorlog gebruikte de Poolse Volksrepubliek de slag van Grunwald om de Poolse overwinning op de nazi's in een verhaal van historische continuïteit te kunnen schrijven. Later in de jaren zestig kwam Generaal Skibiński grond van het kerkhof halen om bij te plaatsen in het graf van de onbekende soldaat te Warschau.⁵¹ Dat monument was opgericht na de Eerste Wereldoorlog om de Poolse gesneuvelden in de Pools-Bolsjevistische oorlog te herdenken en werd tijdens de Tweede Wereldoorlog gebombardeerd door de *Wehrmacht*. De Poolse autoriteiten wisten bij de restauratie alle sporen van de voorafgaande inscripties uit en gaven het monument een nieuwe invulling. De gedenksteen diende de overwinning op het nazisme te symboliseren en werd over de jaren een verzamelplaats voor aarde van vierentwintig slagvelden waar Poolse soldaten zowel in het verre als recente verleden gestreden hadden voor de overwinning op 'de Duitsers'.⁵² Het 'symbool' Lommel verwierf daarmee een plaatsje in de eeuwenoude strijd voor de bevrijding van het 'Vaderland' (waarvan de Poolse Volksrepubliek weliswaar de concretisering was, maar wat niet meer met zoveel woorden werd geëxpliciteerd).

Het vrije kamp ging eveneens op zoek naar een passende symboliek voor het kerkhof. De Gentse vereniging van gewezen Poolse divisiesoldaten liet in 1967 wat aarde in metselen in het schrijn van de Schreiboornkapel te Gent waar Poolse misvieringen plaatsvonden.⁵³ Bovendien werd er sinds 1961 voor de vrije plechtigheid een academische zitting georganiseerd die in het teken stond van de feestdag Christus Koning.⁵⁴ Beide initiatieven illustreren de nadruk op het christelijke geloof die in het betoog voorop was komen te staan.

⁵⁰ *Tygodnik Polski* 45/161 13.11.1960 p. 5.

⁵¹ Interview met gewezen divisiesoldaat Damian op 13.2.2006.

⁵² Uitgebreide informatie op www.sciaga.pl, geraadpleegd op 27 juli 2006.

⁵³ Gemeentearchief Lommel. 547.73 Poolse militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Brief van de Poolse Kolonie van Voormalige Militairen en Katholiek Genootschap aan de burgemeester van Lommel van 23.3.1967 (en het positieve antwoord van de burgemeester, niet gedateerd).

⁵⁴ Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Brief van de Christelijke Vereniging van Vrije Polen in België (Chrześcijańskie Zjednoczenie Wolnych Polaków w Belgii) aan de burgemeester van Lommel van 24.10.1961 en uitnodiging voor de vrije plechtigheid van het ZPB eveneens aan de burgemeester van 18.10.1961. Het initiatief werd beëindigd in 1965 (Archief ZPB. Map 2a. Sprawozdanie 20.2.1965).

Dat de aandacht in het 'vrije' kamp werd weggetrokken van de erkenning van de Poolse Volksrepubliek, is ook in de uitnodigingen voor de vrije plechtigheden zichtbaar. Halverwege de jaren 1960 werden niet langer 'alle Poolse onafhankelijke organisaties' en 'alle vrije Polen' van België opgeroepen, maar 'alle Poolse onafhankelijke organisaties' en alle 'Polen' van België op het kerkhof verwelkomd.⁵⁵ Van verenigingen werd verwacht dat ze 'onafhankelijk' waren, nog steeds gezien als het niet erkennen van de Poolse Volksrepubliek, maar van individuen duidelijk niet meer. Toch stond enkele jaren later ook dit onafhankelijkheidsgehalte van de verenigingen onder druk. Zo besloot de Poolse Oud-strijderskring in 1969 dat haar bestuursleden familieleden in de Poolse Volksrepubliek mochten gaan bezoeken, indien ze voor de duur van hun reis hun lidmaatschap opzegden.⁵⁶ In diezelfde periode verkoos de Poolse Unie van Limburg een man die al sinds 1959 ten persoonlijke titel deelnam aan de communistische plechtigheden tot vicevoorzitter.⁵⁷ Ook de nadruk op het christelijke geloof was niet zo gelukkig. Naarmate er meer individuen eens een kijkje gingen nemen op de officiële plechtigheid, groeide immers het besef dat ook daar voornamelijk katholiek geïnspireerde zielen stonden.⁵⁸

De ideologische verzwakking bij de Poolse migranten en hun verenigingen in Limburg verlegde opnieuw het accent. De rechtvaardiging van beide plechtigheden werd niet langer afgemeten aan de aanwezigheid van de doorsnee Poolse migrant, maar aan die van de overlevende individuele Poolse gewezen divisiesoldaat. Enkelen hadden zich georganiseerd in informele netwerkjes, maar van een specifieke gewezen divisievereniging was lang geen sprake geweest. Het waren de bezoeken van Generaal Maczek in 1964 en 1969 ter gelegenheid van respectievelijk twintig en vijfentwintig jaar bevrijding, die hen zo ostentatief op het toneel plaatsten en het startschot

⁵⁵. Archief ZPB. Persoonsarchief Paweł Maj. Map ZPB Sprawy Lommel. De vroegst teruggevonden uitnodiging waarop niet langer alle 'vrije' Polen, maar 'alle' Polen aangesproken worden, dateert van 1965, maar het archief bezit geen uitnodigingen tussen 1961 (toen men zich nog wel richtte tot alle 'vrije' Polen) en 1965.

⁵⁶. Dit werd beslist op het Hoofdbureau in Londen in 1967 (*Kombatant Polski w Beneluxie*. 4 (XVII) / 8 (81) 2.1967 p 8- 9. Uchwały VIII Zjazdu Federacji Światowej) Dit tijdschrift werd uitgegeven door een Nederlandse vereniging van gewezen divisiesoldaten. In België trokken de eerste leden van SPK naar de Poolse Volksrepubliek in 1969 (Archief MSZ. DK 13/73 Belgia. Antwerpia. Sprawozdanie Konsularne za 1969 r. Sprawy polonijne. p. 19).

⁵⁷. Władysław Małeckı was aanwezig op de openingsplechtigheid van het standbeeld (*Tygodnik Polski* 3/41 (15.10.1959)). Hij werkte daarna nauw samen met de Poolse volksrepubliek (AAN. Archief Towarzystwo Łączności z Polonią Zagraniczną 'Polonia'. Korespondencja z Belgią. Map 617). In 1967 werd hij verkozen in het ZPB (Archief ZPB. Książka Protokołowa ZPB Okręg Limburgia 1949-1969. p. 167: Sprawozdanie 5.3.1967).

⁵⁸. Interview met Edward op 17.11.2005.

gaven voor een afzonderlijke Divisiekring in België.⁵⁹ Het ledenaantal groeide de eerste jaren gestaag naar een honderdtal, en hun talrijke opkomst in oud-strijderskostuum of met opzichtige oud-strijdersmedailles op de vrije plechtigheid te Lommel compenseerde ruimschoots de afvalligheid van bijvoorbeeld de Limburgse migranten.⁶⁰

Het communistische kamp aasde eveneens op de belangstelling van gewezen divisiesoldaten. Het Poolse consulaat kon op het einde van de jaren zestig slechts enkele gewezen divisiesoldaten overhalen met hen samen te werken, maar bezorgde zowat ieder van hen genoeg ondersteuning om een eigen vereniging te leiden.⁶¹ Daardoor leek het aantal oud-strijdervandels op de officiële plechtigheid in Lommel zelfs indrukwekkender dan dat van het vrije kamp. Numerieke legitimatie ontving de officiële plechtigheid echter pas halverwege de jaren zeventig, toen in Antwerpen een Belgische Vereniging voor Poolse Oud-strijders (Belgijski Związek Polskich Kombatantów of BVPO) boven de doopvont werd gehouden die in contact trad met het Poolse

⁵⁹. Over de bezoeken van Maczek: Gemeentearchief Lommel. 547.73 Pools militaire begraafplaats. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1947-1967. Brief van Severin Zajdenbajtel, 1st Polich Armoured Division Deputy in Belgium, aan de burgemeester van Lommel van 9.6.1964. Idem. Plechtigheden op Pools militaire begraafplaats 1968-1979. Brief van Generaal Stanisław Maczek aan de burgemeester van Lommel van 14.11.1969. Recent verscheen van de Generaal een biografie: Majka, 2005. De Belgische afdeling van de First Polish Armoured Division Association (*Związek Kół Pierwszej Dywizji Pancерnej*), de 'Vereniging van de eerste Poolse pantserdivisie – kring België' zag het levenslicht in 1966. De kring had een verenigingsblad: 'Bulletin' (1966-1985) dat twee tot drie keer per jaar verslag uitbracht over de plechtigheden waaraan de vereniging had deelgenomen.

⁶⁰. Archief Vereniging van de eerste Poolse pantserdivisie – kring België. Pastoor Steenssensstraat 109, Beveren. Map met ledenlijsten.

⁶¹. De Belgisch-Poolse vriendschapsvereniging van Willebroek ontstond in 1964, het Comité van de Geallieerde Oud-strijdersfederatie in Europa (*The Allied Combatants of Europe – Belgian Federation, Komitet Federacji Kombatantow Alianckich w Europie*) werd opgericht in augustus 1969 te Gent, en te Wommelgem begon in 1967 een oudgediende van de eerste Poolse pantserdivisie op verzoek van het Poolse Consulaat een Pools Olympisch Comité. In naam van hun vereniging legden de gewezen divisiesoldaten regelmatig in oud-strijdersvest bloemen aan het standbeeld in Lommel. Het Poolse consulaat kreeg vanaf het einde van de jaren zestig vanuit de Poolse Volksrepubliek extra werkingsmiddelen voor de ondersteuning van oud-strijdersinitiatieven, aangezien Poolse autoriteiten wereldwijd de aandacht van Poolse gewezen soldaten probeerde te vatten. Het is allerminst enkel een Belgisch fenomeen. (Archief MSZ. DK 3/68 Sprawozdanie Konsularne Konsulatu PRL w Antwerpui za 1964 r. pp. 41-38. *Tygodnik Polski* 12/27 (559) 30.9.1968 p 21 6.9.1968 – Gandawa – Święto wyzwolicieli, Zjazd Federation des Combattants alliés en Europe. Archief MSZ. DK 16/80 Antwerpia. Sprawozdanie konsularne za 1970-1976. Sprawozdanie 1972. p. 11. Interview met Damian op 13.2.2006).

Consulaat.⁶² De BVPO groepeerde zowel gewezen divisiesoldaten die vooraf reeds actief waren in proconsulaire verenigingen als oud-soldaten zonder voorafgaand verenigingsengagement.

In de jaren tachtig plaatsten deze proconsulaire verenigingen echter vraagtekens bij hun engagement. Het succes van de vakbond Solidariteit had immers duidelijk aangetoond dat niet alleen de reeds bezochte familieleden, maar het merendeel van de Poolse burgers, de Poolse Volksrepubliek op geen enkele wijze als de bestending van de bevrijding zagen. Toen Generaal Jaruzelski met het uitroepen van de staat van beleg in december 1981 dit initiatief de kop indrukte, was de ontzetting onder Poolse migranten groot. Aanvankelijk hinderde dit de werking van de BVPO niet, omdat het net in deze periode een officiële Belgische morele erkenning voor Poolse oudstrijders uit de wacht wist te slepen.⁶³ Als gevolg daarvan zag het zijn ledenaantal zelfs groeien.⁶⁴ Toen de organisatie in 1985 echter tegen de wil van het Poolse consulaat meeliep in een manifestatie die het politieke asiel eiste voor een van zijn schip weggevlucht Poolse matroos, veroorzaakte dit onoverbrugbare interne meningsverschillen.⁶⁵

Het bestuur van de BVPO was van mening dat de vereniging zijn officiële erkenning met de Poolse autoriteiten niet mocht veronachtzamen, maar toen ze in een enquête onder haar leden polste of die nog bereid waren deel te nemen aan de officiële plechtigheid in Lommel, was het antwoord negatief.⁶⁶ Leden wensten niet meer naast een militaire Sovjetattaché in uniform te staan.⁶⁷

Na de val van het communisme bereikten het Poolse consulaat en de Poolse unie een akkoord hun plechtigheden na éénenveertig jaar te herenigen in één dodenhulde. Daarbij werd de organisatorische verantwoordelijkheid toegewezen aan de Poolse Unie en het verloop van de vrije plechtigheid intact gehouden. Samen besloten ze het houten kruis te vervangen door een ijzeren en het op het monument te plaatsen, om zo "onze twee symbolen te verenigen" en "één architectonisch project tot stand te brengen".⁶⁸ In 1991

⁶². Archief BVPO. Scheidreef 15, Kapellen. Brief van de BVPO aan het Poolse Consulaat van 1.6.1977 (de vereniging ontstond op 1.10.1976).

⁶³. *Belgisch Staatsblad* 11.8.1983.

⁶⁴. Archief BVPO. Buletijn Nr. 4 /1984. p. 1.

⁶⁵. Archief BVPO. Brief van Zbigniew Rosiński aan Mijnheer Romek in Londen van maart 1985.

⁶⁶. Archief BVPO. Brief van Ere Lt. Kolonel P. Eygenraam aan Edmund Kaczyński van 11.4.1987.

⁶⁷. Interview met gewezen divisiesoldaat Mariusz op 2.2.2006.

⁶⁸. Gemeentearchief Lommel. 547.43 Pools kerkhof 1987-1994. Brief van ZPB aan de burgemeester van Lommel van 26.8.1990.

bezocht Lech Wałęsa het kerkhof en sprak er zijn respect uit voor de soldaten die gestreden hadden "voor een vrij Polen". De president wist hiermee, na de symbolische samensmelting van de gedenktekens, ook inhoudelijk de vereniging van beide kampen te bewerkstelligen. Het woord 'Polen' stond, voor het eerst na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, opnieuw voor een staat waar alle Poolse migranten zich (politiek) mee konden identificeren.⁶⁹

2. ENKELE OVERLEVENDE GEWEZEN DIVISIESOLDATEN AAN HET WOORD

Het tweede deel van dit artikel herbergt een analyse van een aantal autobiografische interviews met Poolse gewezen divisiesoldaten. Er zijn momenteel nog een twintigtal van de gedemobiliseerde Pantersoldaten die zich na de Tweede Wereldoorlog in België vestigden in leven. Zij zijn tussen de eenentachtig en eenennegentig jaar oud en de meeste onder hen zijn, of waren, aangesloten bij een Poolse oud-strijdersvereniging. In de selectie van respondenten streefde ik naar diversiteit in vestigingsplaats, beroepsactiviteit, opleiding, politieke overtuiging en verenigingslidmaatschap. Mijn onderzoek werd beperkt door zowel mannen die liever niet deelnamen aan het onderzoek (drie) als mannen die zich te ziek of oud voelden (drie). Niet alle Poolse oud-strijders die nog in leven zijn werden in het onderzoek betrokken. Na dertien interviews met twaalf gewezen divisiesoldaten werd immers inhoudelijke representativiteit bereikt. Op aanvraag van enkele oud-strijders blijven de persoonsgegevens van de respondenten anoniem.

Het onderzoek tracht te peilen naar de mate waarin het ideologisch vooropgestelde betoog (het normatieve kader zoals hierboven geschetst) door individuele gewezen divisiesoldaten werd gevolgd en herinnerd. Het wil inzicht verwerven in de verschillen tussen ideologie en de concrete beleving ervan door het bewustzijn van het conflict op het kerkhof en de discours- en praktijkverschuivingen meten.

De getuigenissen werden opgetekend meer dan vijftien jaar na het einde van het conflict. De hedendaagse geest die deze levensverhalen ademen belte echter niet de individuele reconstructie van het verleden te achterhalen. In de analyse van mondelinge autobiografieën lag het accent immers niet op

⁶⁹. Archief Kring Benelux. Map 1990-... Toespraak van Lech Wałęsa te Lommel op 3.7.1991. In 1994 werd er aan het monument nog een museumpje gebouwd dat op politiek correcte wijze de geschiedenis over de Poolse bevrijding van Vlaanderen vertelt (Archief SPK. Ontwerp Izba Pamięci).

het vergaren van feitelijke kennis, maar op de handeling van de respondent tijdens het interview zelf. Daarbij werd gekeken naar de manier waarop het individu zijn verhaal weergaf. De tekstuele conventies die het daarvoor gebruikte kunnen immers worden gezien als de kristallisering van doorheen de tijd vorm gekregen narratieve repertoires. Zulke repertoires zijn eigen aan sociale groepen. Als sociaal wezen reproduceert de respondent dus zowel bewust als onbewust deze repertoires in de manier waarop hij gebeurtenissen en handelingen met elkaar in verband brengt, benadrukt of weglaat (Beyers, 2007; Järviluoma, Moisala & Vilkkö, 2003, 61; Portelli, 2005, 64). Omdat deze repertoires bij migranten ook taalgebonden zijn, verliepen de interviews op verzoek van de respondent in het Nederlands, Pools of in beide talen. Wanneer de respondent geen uitgesproken talenvoorkeur te kennen gaf, probeerde ik de respondent te laten antwoorden in de taal waarin hij dacht. Dat kon van onderwerp tot onderwerp verschillen.⁷⁰

Vóór de val van het communisme engageerden zeven van de respondenten zich in een 'vrije' organisatie, twee in een vereniging die in contact stond met het Poolse consulaat, namen er twee enkele jaren deel aan activiteiten van organisaties uit beide kampen, en was er één die na twee jaar lidmaatschap in een proconsulaire organisatie naar een 'vrije' organisatie overstapte. Van de respondenten bezochten er negen sinds eind de jaren vijftig op regelmatige tijdstippen familieleden in de Poolse volksrepubliek. Drie gewezen divisiesoldaten wachtten daarmee tot na de val van het communisme. Alle respondenten zijn gedurende hun zestigjarige verblijf in België trouwe kerkgangers gebleven. Deze gegevens tonen reeds aan dat een simplistische juxtapositie van een katholiek 'vrij' kamp en een 'de Poolse Volksrepubliek bezoekend' 'officieel' kamp niet goed de preferenties van de tot deze kampen behorende individuen weergeeft. Leden van 'vrije' organisaties bezochten immers ook de Poolse volksrepubliek en leden van proconsulaire verenigingen waren ook gelovig.

Eén respondent bezocht het kerkhof te Lommel al in 1948. Hij was nog maar net als mijnwerker ingeschreven te Waterschei, of zijn Poolse werkmakers namen hem op een vrije dag mee naar het kerkhof om de graven te poetsen.⁷¹ De aanwezigheid van de andere gewezen divisiesoldaten op de plechtigheden dateerde van later. Op de 'vrije' plechtigheid waren de Poolse Kolonie van Voormalige Militairen en Katholiek Genootschap uit Gent en een informeel gezelschap uit Sint-Niklaas al wel sinds de jaren

⁷⁰. De meeste vertelden gemakkelijker over hun familie in Polen in het Pools en over hun verblijfsstatuut in België in het Nederlands. In hun berichtgeving over Lommel verschilde het taalgebruik echter van persoon tot persoon.

⁷¹. Interview met Robert op 13.2.2006.

vijftig aanwezig,⁷² maar drie van de zes respondenten uit deze gemeenten gaven tijdens het interview aan dat zij het kerkhof pas later begonnen te bezoeken.⁷³ Dat was ook voor de respondenten uit andere gemeenten het geval.

Over de motivatie de plechtigheden bij te wonen bestond er bij alle respondenten een consensus. Ze hadden gevochten om België te bevrijden en waren daarna als pasmunt gebruikt bij de internationale onderhandelingen aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Daarmee was er verraad gepleegd aan de idealen waarvoor divisiesoldaten op Belgisch grondgebied waren gesneuveld, en dat diende herdacht. Bovendien gaf de hulde ook status aan de overlevende divisiesoldaten in België. In een interview werd bijvoorbeeld naar Lommel verwezen om het verkrijgen van een arbeidsvergunning te rechtvaardigen:

"Ik moest arbeidskaart hebben van Ministerie in Brussel. 'Allez?', vroegen die: 'Uw schoonvader kan toch een Belg aannemen?' En ik zei: 'Maar ik heb België mee helpen bevrijden'. 'Ik ben niet gesneuveld! Ik leef! Want hier zijn meer dan 300 van ons mannen gestorven, waaronder 257 op ons groot kerkhof in Lommel. Afijn, en ik kreeg, verdomme, arbeidsvergunning voor vijf jaar'".⁷⁴

Van de respondenten wisten er negen dat er in het verleden twee plechtigheden plaatsvonden. Drie respondenten bleken daarvan niet op de hoogte te zijn. Twee van hen "gingen gewoon mee als ze ons kwamen ophalen",⁷⁵ en één verklaarde "altijd naar Lommel te gaan als er iets te doen was", maar uit het vervolg van zijn verhaal bleek dat hij trouw de officiële plechtigheid bijwoonde en geen weet had van de andere.⁷⁶ De overige respondenten verwezen allen expliciet naar de vijandige betrekkingen tussen de organisatoren van beide plechtigheden. Daarbij volgden zes van hen de vereniging waarvan ze lid waren naar de plechtigheid die zij verkozen, bezochten de twee respondenten die engagementen in beide kampen aangingen de bijeenkomst die het best in hun drukke agenda paste,⁷⁷ en vergiste de laatste respondent zich een keer van bijeenkomst.⁷⁸ Ook deze informatie nuanceert de tegenstelling van twee ideologische geladen plechtigheden. Maar liefst vijf van de twaalf respondenten wisten van geen ideologisch verschil of gingen er pragmatisch mee om.

⁷² Interviews met Artur op 14.7.2005 en Rafał op 6.2.2006.

⁷³ Interviews met Rafał, Jacek, en Sławomir op 6.2.2006.

⁷⁴ Interview met Damian op 13.2.2006.

⁷⁵ Interviews met Jacek en Sławomir op 6.2.2006.

⁷⁶ Interview met Dominik op 26.12.2005.

⁷⁷ Interviews met Robert op 13.2.2006 en Mariusz op 2.2.2006.

⁷⁸ Interview met Waldek op 25.11.2005.

De gewezen divisiesoldaten die de 'vrije' plechtigheid bijwoonden, motiveerden die keuze vanuit hun 'anticommunistische' politieke voorkeur. Vaak verwezen ze naar hun kerkbezoek om die overtuiging te illustreren. Hun meningen over gewezen divisiesoldaten die de officiële plechtigheid bijwoonden, varieerden. Bestuursleden van 'vrije' Poolse oud-strijdersverenigingen hanteerden harde taal:

"Wij mogen ons niet veroorloven op compromissen. Wij waren in het buitenland, niet in eigen land. En dat was kwestie van de (sic) karakter te behouden. ...En er was bij ons geen grijze element, er was zwart en wit en niets ertussen... Hier in Westen heeft u grote luxe, want hier kan u kiezen. Wij mogen dat niet aanvaarden [contact met het Poolse Consulaat – M.V.]. We zouden ons eigen verliezen en dan zouden we hetzelfde worden. Maar wij hadden keuze gehad, en die, die van die keuze, van die keuze dus, niet had willen profiteren, awel, dat was onze vijand. Niet vijand, maar dat is voor ons verrader".⁷⁹

De gewone leden waren milder voor hun vroegere strijdmakers, en gaven aan dat ze het "voor het gemak" deden.⁸⁰ Je familie bezoeken in de Poolse Volksrepubliek werd er inderdaad zoveel eenvoudiger door. De gewezen divisiesoldaten die de officiële plechtigheid bezochten echter, spraken niet zozeer over "gemak", dan wel over de noodzaak open kaart te spelen:

"Of je nu in België, Canada of Polen bent, het zijn allemaal Polen. Eerst moet je je de vraag stellen of je een Pool bent, of geen Pool bent. Maar in het begin in die vereniging in Benelux, dat waren zulke fanatici, dat als ze naar Polen zouden reizen, ze niet naar het Consulaat wilden gaan [ze kochten een visum via een door het Poolse Consulaat geautoriseerd reisbureau – M.V.]. Als je Pool bent, dan erken je de mensen die in Polen regeerden en naar de kerk gingen een paar kilometer verder omdat zo de heersers niet wisten dat je naar de kerk ging. Dat was in Polen".⁸¹

De respondent gaf hier aan dat individuele Poolse burgers zoals zijn familieleden, net als hijzelf, vraagtekens plaatsten bij het communistische bestuur in Polen. Hij vond dan ook dat hij net als hen de Poolse Volksrepubliek kon erkennen.

Het gedrag van individuen uit beide kampen verschilde dus niet zo sterk van elkaar. Alle respondenten gingen immers naar de kerk en de meeste bezochten de Poolse Volksrepubliek. Toch maakten anticommunisten en zij die in

⁷⁹. Interview met Artur op 14.7.2005.

⁸⁰. Interview met Waldek op 25.11.2005.

⁸¹. Interview met Mariusz op 2.2.2006 (eigen vertaling). Een soortgelijk betoog hoorde ik van Damian op 13.2.2006 en van Dominik op 26.12.2005.

contact traden met het Poolse Consulaat elkaar verwijten over datgene wat hen deed verschillen van elkaar. Dit lag in het al dan niet erkennen van de Poolse volksrepubliek, net het cruciale punt in de keuze voor de 'vrije' of 'officiële' plechtigheid. De 'anticommunisten' vonden zij die in contact traden met het Poolse Consulaat hypocriet omdat ze met dit contact ondanks hun christelijke overtuiging de wetten van een in theorie areligieuze natie onderschreven. Deze laatste van hun kant vonden nu net de 'anticommunisten' hypocriet omdat de meeste van hen er niet openlijk voor uitkwamen de Poolse Volksrepubliek te erkennen, terwijl ze dat in hun handelingen wel duidelijk aantoonde (via de aanvraag van een visum). Men stigmatiseerde dus het andere kamp. Maar duidelijk lag niet ieder individu van deze verwijten wakker. Net niet de helft van de respondenten wist immers van geen ideologisch verschil of ging er pragmatisch mee om.

Bovendien wisten enkel de bestuursleden van 'vrije' Poolse oud-strijdersverenigingen dat er vanaf het einde van de jaren zestig tussen de organisatoren van beide plechtigheden een concurrentieslag was ontstaan, waardoor ze zo ijverden voor de aanwezigheid van gewezen divisiesoldaten. De voorzitter van een dergelijke vereniging zei bijvoorbeeld over het Poolse consulaat:

"Het Poolse consulaat was niet moeilijk. Ze hadden geweldig gezocht achter (sic) soldaten die met hen zouden willen samenwerken. (lacht) Wij hadden al lachend gezegd dat de ambassadeur aan de 'communistische norm' moest voldoen: dat hij x-aantal soldaten moest overtuigen om een Pools paspoort aan te nemen" [met een 'Pools' consulaire paspoort kon je gemakkelijker naar de Poolse Volksrepubliek reizen – M.V.].⁸²

De twee symbolen op het kerkhof, het kruis en het standbeeld, waren duidelijk geen onderwerp van gesprek onder de gewezen divisiesoldaten. Van de zeven respondenten die enkel de 'vrije' plechtigheid hadden bijgewoond, wisten slechts twee bestuursleden van vrije oud-strijdersverenigingen dat het Poolse consulaat de initiatiefnemer van het standbeeld was (en één persoon wilde er niet over praten, zogezegd "omdat hij er niets over wist").⁸³ Drie respondenten dachten dat de Poolse gemeenschap van Brussel of van de mijnregio's het standbeeld geplaatst hadden.⁸⁴ Eén van hen haalde aan dat tijdens de plechtigheid de aandacht niet op het standbeeld getrokken werd, maar was toch van mening dat de 'vrije' Poolse gemeenschap het had gefinancierd:

⁸² Interview met Artur op 14.7.2005

⁸³ Interviews met Artur op 14.7.2005, Adam op 2.2.2006 en Rafał op 6.2.2006.

⁸⁴ Interviews met Andrzej op 7.11.2005, Tomasz op 8.12.2005, en Sławomir op 6.2.2006.

Interviewer (nadat de respondent het verloop van de plechtigheid geschetst heeft): "Stond er alleen maar een kruis op het kerkhof?"

Respondent: "Ja, en daar vanachter, maar... hé, vreemd,... daar gingen wij al niet meer, stond er zo, hoe moet ik zeggen, een standbeeld".

Interviewer: "Dat standbeeld, hoe is dat er gekomen?"

Respondent (zonder twijfel): "Dat is er gekomen door de Poolse verenigingen uit Brussel. Dus Pomorski en Glaser⁸⁵. Die hebben ervoor gezorgd dat iets na ons gaat blijven staan. Want een kilometer verder is er een Duits kerkhof. En wij hebben gezegd: 'Jamaar!' 'De mensen gaan missen!'. 'Als dat hier niet duidelijk is dat dat een Pools kerkhof is, dan gaan ze bij de Duitsers bloemen leggen!'"⁸⁶

Ook de laatste respondent, een regelmatige bezoeker van de 'vrije' plechtigheid, vermeldde tijdens zijn beschrijving van het kerkhof het standbeeld niet. Toen ik er daarna expliciet naar vroeg, kwam hij niet verder dan: "Standbeeld, ja? ... (onzeker) Daar is iets?"⁸⁷

Maar ook de vijf respondenten die ooit de officiële plechtigheid hebben bijgewoond, wisten nauwelijks hoe het standbeeld een plaats gevonden had op het kerkhof. Slechts één respondent stortte in het steunfonds en motiveerde dat hij zo verenigingen had geholpen om het standbeeld te kunnen oprichten. Het Poolse consulaat had daarin volgens hem geen rol gespeeld.⁸⁸ Twee respondenten waren van mening dat de gemeente Lommel de gedenksteen geschonken had, al voegde iemand eraan toe: "Dat denk ik hé, dat weet ik niet, daar is nooit achter gevraagd".⁸⁹ Eén van de respondenten die de keuze van de plechtigheid liet afhangen van zijn agenda, dacht dat het Poolse consulaat het monument verkoos boven het kruis bij de bloemenhulde, "omdat het monument groter was".⁹⁰ De respondent, tenslotte, die zich een keer vergist had van plechtigheid en plots oog in oog stond met Generaal Skibiński, dacht ook dat de gemeente van Lommel de gedenksteen geschonken had en heeft zich bovendien zelfs nooit gerealiseerd dat de plaats

⁸⁵ Edward Pomorski (1902-1995) en Stefan Glaser (1895-1984) behoorden tot de meest prominente figuren binnen de gemeenschap van Poolse migranten in België. Pomorski was vertaler van Slavische Talen en voorzitter van de ZPB. Hij engageerde zich ook in het Poolse schoolwezen (Macierz Szkolna). Glaser was voor de Tweede Wereldoorlog professor aan de universiteit van Lublin en Vilnius. In België nam hij jarenlang het voorzitterschap van het Hoofdc Comité van de Vrije Polen in België waar (Naczelny Komitet Wolnych Polaków w Belgii of NKWP) (Kępa, 2004, 105-106, 258-260; Goddeeris, 2005b, 79-98).

⁸⁶ Interview met Tomasz op 8.12.2005.

⁸⁷ Interview met Jacek op 6.2.2006.

⁸⁸ Interview met Damian op 13.2.2006.

⁸⁹ Interviews met Dominik op 26.12.2005 en Robert op 13.2.2006.

⁹⁰ Interview met Mariusz op 2.2.2006.

van de bloemenhulde tijdens de plechtigheid verschilde en dat daarin een betekenissen kon schuilen.⁹¹

Drie officiële plechtigheidsbezoekers spraken tijdens het interview ook over het kruis. Eén gewezen divisiesoldaat vertelde dat hij het kruis wel mooi vond en dat het "typisch" was voor een kerkhof.⁹² Een ander oud-strijder voegde aan zijn beschrijving van het kerkhof toe: "Er was ook een kruis. Ik ben wel voor dat kruis geweest, maar daar lagen nooit kransen".⁹³ Enkel de derde respondent antwoordde vertwijfeld, na diep te hebben nagedacht, dat het kruis "pas later is gekomen, op het monument", en "er vroeger geen afzonderlijk kruis was".⁹⁴ Uit de rest van het interview blijkt nochtans dat de man regelmatig de communistische plechtigheden had bijgewoond.

Vier gewezen divisiesoldaten toonden me foto's van de plechtigheden. Drie respondenten waren lid van een vrije Poolse oud-strijdersvereniging, één ging een engagement aan in een organisatie die contacten onderhield met het Poolse consulaat. De foto's van de eerste drie geven een mooie weergave van het verloop van de 'vrije' plechtigheid zoals georkestreerd door de Poolse Unie. Daarbij staan de toeschouwers in een cirkel rond het kruis. Op geen enkele foto is, al was het maar in de verte, het standbeeld zichtbaar.⁹⁵ De respondent die de officiële plechtigheid bijwoonde, bezat wel een foto waarop hij de toeschouwers die met hun rug naar het kruis stonden had vereeuwigd. De man vertelde dat ik aan de hand van de talrijke aanwezigen op de foto wel kon zien dat het kerkhof in Lommel 'populair' was. Toen hij klaar was met zijn verhaal; en ik suggereerde dat op de foto het kruis zichtbaar was, reageerde de respondent:

Interviewer: "Hier staat bijvoorbeeld het kruis in Lommel?"

Respondent: (heftig) "Wie gelooft dat het allemaal communisten zijn die dat daar staan? Dat gelooft toch niemand hé! Ho zeg, kom hé!"

Echtgenote: "Daar kwamen bussen van de Walen van die mijnwerkers, en mensen uit Limburg".

Respondent: "Hetzelfde was dat, (naam echtgenote), als in Scherpenheuvel. Tweede Sinksendag".

Echtgenote: "Daar komen alle Polen, katholieke Polen naartoe".

Respondent: "Daar zijn wij alle jaren naartoe geweest".

⁹¹ Interview met Waldek op 25.11.2005.

⁹² Interview met Damian op 3.2.2006.

⁹³ Interview met Mariusz op 2.2.2006.

⁹⁴ Interview met Dominik op 26.12.2005.

⁹⁵ Interviews met Andrzej op 7.11.2005, Rafał en Jacek op 6.2.2006.

Echtgenote: "En daar is ook een Poolse mis".
Respondent: "Met bisschop hé".⁹⁶

Zelf was het de gewezen divisiesoldaat nog niet opgevallen dat boven de hoofden van de toeschouwers een groot kruis troonde, en toen ik hem erop attent maakte, interpreteerde hij dat als een eventuele suggestie dat de aanwezigen op de officiële plechtigheid areligieuze communisten waren, waarmee hij duidelijk niet akkoord wenste te gaan.

FOTO 3: EEN SOORTGELIJKE FOTO DIE TOONT HOE TIJDENS DE OFFICIËLE PLECHTIGHEID HET SYMBOOL VAN HET VRIJE KAMP DE RUG WERD TOEGEKEERD IS TE VINDEN IN HET STADSARCHIEF TE LOMMEL

Het gedrag van individuen uit beide kampen verschilde dus niet zo sterk van elkaar, en net niet de helft van de respondenten was zich zelfs van geen ideologisch verschil bewust of ging er pragmatisch mee om. En toch heeft het specifieke betoog van de rouwhulde zijn sporen nagelaten in de manier

⁹⁶ Interview met Damian op 13.2.2006.

waarop deze gewezen divisiesoldaten het kerkhof een plaats in hun geheugen gaven.

Twee respondenten zijn erin geslaagd zo enthousiast het scenario van de plechtigheid die ze bijwoonden te volgen, dat het symbool van het andere kamp niet in hun geheugen werd opgeslagen. Slechts enkele bestuursleden van vrije Poolse oud-strijdersverenigingen wisten waarom de twee symbolen op het kerkhof stonden en de rouwhulde zo nauwgezet was georkestreerd. Het vijandige gedenkteken was hen een doorn in het oog, en het was daarom maar beter het stilzwijgen over de herkomst en betekenis ervan te bewaren.

De meeste respondenten namen er genoeg mee dat er een 'extra' gedenkteken op het kerkhof stond, waarop tijdens de rouwhulde de aandacht niet gevestigd werd, waarvan ze de afkomst niet kenden en waarover onderling niet werd gesproken. Zij ontwikkelden zelf een verklaring voor de aanwezigheid van het teken en sloegen het in hun geheugen op als een onschuldig stuk steen dat daar terecht gekomen was omdat het bijvoorbeeld 'typisch' was, of omdat bijvoorbeeld 'de gemeente Lommel het geschonken had'. Op die manier stond de extra steen het door de plechtigheid vormgegeven collectieve geheugen niet in de weg.

3. BESLUIT

Het Poolse militaire kerkhof te Lommel telt meer dan tweehonderd vijftig graven van Poolse divisiesoldaten die tijdens de bevrijding van België op Vlaams grondgebied sneuvelde. Het is tijdens de Koude Oorlog een politiek strijdtoneel geweest waar het Poolse Consulaat en de 'anticommunistische' of 'vrije' Poolse Unie tegenover elkaar stonden. Elkaar ontmoeten deden ze niet, maar het betoog van beide kampen was volledig gericht op de inclusie van gelijkgestemden en het negeren van de tegenpartij. Dat betoog werd vormgegeven door zowel een monument en een discours als een ritueel en werd tijdens de jaarlijkse rouwhuldes centraal gesteld.

Deze drie elementen hielpen doorheen de jaren de eigen plechtigheid gestalte te geven. Daarin herdacht het 'vrije' kamp dat de soldaten tevergeefs gesneuveld waren, omdat de vrije, democratische Poolse staat van het interbellum nooit in ere hersteld was geworden. Het 'officiële' kamp zag hen echter als de helden die het nazisme hadden helpen te overwinnen en zo de weg vrij hadden gemaakt voor de oprichting van de 'vrije' Poolse Volksrepubliek.

De strijd kreeg vorm in het tegenover elkaar plaatsen van twee monumenten, een groot kruis in het midden van het kerkhof en een groot standbeeld een vijftiental meter verderop aan het einde van de hoofdweg. De opstelling van de gedenkstenen beïnvloedde ook het ritueel en het discours. De plechtigheid begon zich immers te concentreren rond de eigen gedenksteen en negeerde het monument van het andere kamp. Men werkte ook een symbolische invulling voor de gedenksteen uit. Het 'vrije' kamp bracht daarbij het christelijke geloof in verband met de strijd tegen het communisme, terwijl het 'officiële' kamp het kerkhof inschakelde in de eeuwenoude strijd voor de bevrijding van het 'Vaderland'.

In de jaren zestig trad er echter ideologische verzwakking op bij Poolse migranten. Om hun familieleden te bezoeken traden zij in contact met het Poolse consulaat, en ontdekten dat de Poolse migranten die dat al langer deden even religieus waren als zij. Op dat moment verlegde de legitimatie van de 'vrije' en 'officiële' plechtigheid zich naar Poolse gewezen divisiesoldaten, die omwille van hun verspreide bewoning en gemengde huwelijken pas tegen het einde van de jaren zestig degelijk georganiseerd waren geworden. Aan hun aanwezigheid op de plechtigheden kon vanaf dan het ultieme gelijk van het kamp afgemeten worden.

Een analyse van de interviews met enkele gewezen divisiesoldaten toont aan dat de respondenten zich daar zelf maar nauwelijks bewust van waren. Net niet de helft van de respondenten liet zelfs de keuze om de plechtigheid van een bepaald kamp bij te wonen helemaal niet afhangen van een ideologische overtuiging. Toch stond dit een selectieve herinnering van de symboliek op het kerkhof niet in de weg. Het betoog zoals vooropgesteld tijdens de rouwhulde heeft wel degelijk het collectieve geheugen van deze gewezen divisiesoldaten beïnvloed. De meeste van hen herinneren zich het gebeurde helemaal in lijn met het betoog, en ontwikkelden daarnaast voor het 'extra' symbool van het andere kamp een onschuldige verklaring die deze herinnering niet vertroebelde.

AFKORTINGEN

- AAN Archief van de Nieuwe Akten in Warschau: Archiwum Akt Nowych
BVPO Belgische Vereniging voor Poolse Oud-strijders: Belgijski Związek
Polskich Kombatantów
DK Consulaire Departement: Departament Konsularny
DPI Departement Pers en Informatie: Departament Prasy i Informacji

- NKWP Hoofdcmité van de Vrije Polen in België: Naczelny Komitet Wolnych Polaków w Belgii
- MSZ Ministerie van Buitenlandse Zaken te Polen: Ministerstwo Spraw Zagranicznych
- SPK Poolse Oud-strijderskring: Stowarzyszenie Polskich Kombatantów
- ZPB Poolse Unie van België: Związek Polaków w Belgii

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Archieven

- Algemeen Rijksarchief Brussel. Archief Vreemdelingenpolitie.
 Gemeentearchief Lommel. 547.43 Pools militair kerkhof; 547.73 Pools militaire begraafplaats.
 Archief van de Poolse Unie van België (Związek Polaków w Belgii of ZPB), Pools huis, Laan op Vurten, Beringen.
 Archief van het Poolse Ministerie van Buitenlandse Zaken (Ministerstwo Spraw Zagranicznych of MSZ) te Warschau. Consulaire Departement (Departament Konsularny of DK); Departement Pers en Informatie: Departament Prasy i Informacji.
 Archief van de Nieuwe Akten in Warschau (Archiwum Akt Nowych of AAN).
 Archief Vereniging van de eerste Poolse pantserdivisie – kring België. Pastoor Steenssensstraat 109, Beveren. Map met ledenlijsten.
 Archief BVPO (Vereniging voor Poolse Oud-strijders (Belgijski Związek Polskich Kombatantów) Scheidreef 15, Kapellen.

Geraadpleegde tijdschriften en kranten

- Belgisch Staatsblad* 11.8.1983.
Kombatant Polski w Beneluxie. Organ Stowarzyszeń Polskich Kombatantów w Belgii i Holandii, Breda, 1964-1968 (onvolledig in Poolse Bibliotheek te Brussel).
Narodowiec. Quotidien démocrate pour la défense des intérêts sociaux et culturels de l'immigration polonaise, Lens, 1947-1970 (Nationale Bibliotheek van België).
Nasza Ojczyzna, Czasopismo Towarzystwa Łączności z Wychodźstwem 'Polonia' (vanaf 1959 *Nasza Ojczyzna, Czasopismo Towarzystwa Łączności z Polonią Zagraniczną 'Polonia'*) Warschau, 1956-1972. Vanaf 1972 als *Panorama Polska*, 1972-1990 (Nationale Bibliotheek van Polen).
Polen van heden, Tijdschrift van de Belgisch-Poolse vriendschap, Brussel, 1954-1959 (Nationale Bibliotheek van België).
Tygodnik Polski, La Semaine polonaise, Parijs, 1957-1976. Vanaf midden 1976 als supplement bij *Panorama Polska*, Warschau, 1972-1990 (Nationale Bibliotheek van Polen).
Wolne Słowo, Informator Polskich Organizacji Niepodległościowych w Belgii, Périodique des Polonais Libres, Tijdschrift van Vrije Polen, Gent-Oudenaarde, 1988-... (Poolse Bibliotheek te Brussel).

Literatuur

- ANONIEM, *Polegli na polu chwały. Killed in action. 1. Polska Dywizja Pancerna. 1Th Polish Armoured Division*, Generaal Maczek Museum, Breda, 1983.
- ASSMANN (J.) & CZAPLICKA (J.), "Collective memory and cultural identity", *New German Critique*, Series Cultural History/Cultural Studies, 1995, no. 65, pp. 125-133.
- BEYERS (L.), "Unfolding Urban Memories and Ethnic Identities: Narratives of Ethnic Diversity in the Limburg Mining Towns, Belgium" in: J. HERBERT & R. Richard (eds.), *Testimonies of the City. Identity, Community and Change in a Contemporary Urban World*, Historical Urban Studies Series, Aldershot, 2007, pp. 119-138.
- BURKE (P.), "Performing History: The Importance of Occasions", *Rethinking History*, IX, 2005, no. 1, pp. 35-52.
- GODDEERIS (I.), "Exilpolitik of identiteitsvorming? Manifestatie van Poolse ballingen in België, 1950-1980", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXIX, 2003, no. 3, pp. 281-300.
- GODDEERIS (I.), *De Poolse migratie in België. 1945-1950. Politieke mobilisatie en sociale differentiatie*, Amsterdam, 2005a.
- GODDEERIS (I.), "Stefan Glaser. Collaborator in European umbrella organizations" in: M. DUMOULIN & I. GODDEERIS (eds.), *Intégration ou représentation? Les exilés polonaises en Belgique et la construction européenne. Integration or representation? Polish exiles in Belgium and the European construction*, Louvain-la-Neuve, 2005b, pp. 79-98.
- HALBWACHS (M.) (red. M. ELCHARDUS), *Het collectief geheugen*, Leuven, Reeks Sociale wetenschappen klassiek, V, 1991.
- JÄRVILUOMA (H.), MOISALA (P.) & VILKKO (A.), *Gender and Qualitative Methods*, London, Thousand Oaks, New Delhi, 2003.
- KEŃPA (J.), *Ocalić od zapomnienia, od zapomnienia, od zapomnienia. Materiały do dziejów Polonii belgijskiej*, Warszawa, 2004.
- LATOUR (C.), "De Poolse deelname aan de bevrijding van België in 1944. Veertig jaar later", *Vlaams-Poolse tijdingen. Orgaan van de Vlaams-Poolse Kulturele Vereniging (Flamandzko-Polskie Towarzystwo Kulturalne)*, VI, 1985, nos. 1-2, pp. 58-67.
- MACZEK (S.), *Od podwoły do czołga: wspomnienia wojenne 1918-1945*, Wrocław, 1961.
- MAJKA (J.), *General Stanisław Maczek*, Rzeszów, 2005.
- NOA (G.) & Elam (Y.), "Collective memory – what is it?", *History & Memory. Studies in Representation of the Past*, VIII, 1996, no. 1, pp. 30-50.
- NORA (P.) (ed.), *Les lieux de mémoire*, Parijs, 3 vol. in 7 dln, 1984-1992.
- PORTELLI (A.), "What makes oral history different" in: A. THOMSON & R. PERKS (eds.), *The Oral History Reader*, London and New York, 2005⁸, pp. 63-74.
- Praca zbiorowa, 1. Dywizja Pancerna w walce*, Brussel, 1947.
- SKIBIŃSKI (F.), *De deelname van de Polen aan de bevrijding van België – september 1944*, Brussel, Belgisch-Poolse Vereniging, 1958.
- STYNEN (A.), *Een geheugen in fragmenten. Heilige plaatsen van de Vlaamse beweging*, Tiel, 2005.
- VAN POUCKE (G.) (ed.), *De Poolse Eerste Pantserdivisie in België: "Non omnis moriar": september 1944*, Brussel, 1990.
- VERBEKE (R.V.) (et al.), *De Eerste Poolse Pantserdivisie en de bevrijding van Vlaanderen in september 1944. Gelegenheidsbrochure Vlaamse Sieden herdenking september 1984*.
- WIESŁAWA (E.), *Dzieje Polonii Belgijskiej 1919-80 (w zarysie)*, Warschau, 1983.
- WYSOCKI (T.A.), *1. Polska Dywizja Pancerna: 1938-1947: geneza i dzieje*, Londen, 1989.

Construction et réception des mémoires collectives de quelques anciens combattants polonais en Belgique. La Guerre Froide en pratique

MACHTELD VENKEN

RÉSUMÉ

Au cimetière militaire polonais à Lommel reposent plus de deux cent cinquante soldats de la division polonaise morts lors de la libération de la Belgique en 1944 sur les terres flamandes. Pendant la Guerre Froide, le cimetière était un champ de bataille politique. Chaque année, le Consulat polonais et l'Union polonaise 'anti-communiste' ou 'libre' organisaient séparément une cérémonie de deuil au cours de laquelle ils évitaient toute forme de contact. Ils mettaient chacun leur commémoration au point avec leurs sympathisants et en ignorant subtilement le camp adverse. Cette cérémonie a pris forme avec dans chaque camp son propre monument, discours et rituel.

La première partie de l'article analyse d'une part, la façon dont les organisateurs des camps adverses essayaient de légitimer leur cérémonie, et d'autre part, la façon dont cette légitimation a changé au fil des années. Il montre pourquoi et comment les différents groupes de migrants polonais étaient mobilisés afin de légitimer la cérémonie. Dès la fin des années soixante, les organisateurs ont prêté plus d'attention aux anciens combattants de la première division polonaise.

Ensuite, l'article présente une analyse de quinze interviews: douze anciens combattants (j'ai rendu visite à un combattant à deux reprises différentes) et deux interviews de contrôle avec des migrants polonais. L'analyse montre que la plupart des personnes interrogées se servaient pragmatiquement du combat politique et/ou ne se rendaient pas compte de la mobilisation. Cependant, cela ne faisait pas obstacle à leur souvenirs sélectifs du cimetière. Les modes de commémoration ont bien laissé des traces dans la mémoire collective des anciens combattants polonais. La plupart des combattants se remémorent la cérémonie telle qu'organisée par leur "camp" et ont développé une thèse anodine pour le monument de l'autre camp, une explication qui ne dérange pas leur propre souvenir.

Construction and reception of the collective memory of some Polish Division's ex-combatants in Belgium. The Cold War in practices

MACHTELD VENKEN

SUMMARY

On the Polish military cemetery in Lommel rest more than two hundred fifty Polish Division soldiers who were killed in action during the liberation of Flanders in 1944. During the Cold War, it was a political scene of battle. The Polish Consulate and the 'anticommunist' or 'free' Polish Union each organized on the cemetery a yearly ceremony, but avoided direct contact with each other. The commemoration concentrated on the inclusion of sympathizers and the complete disregard of opponents. It focused on an own monument, an own discourse and an own ritual.

The first part of the article shows how the organizers of both political camps tried to legitimize the own ceremony and how this legitimization changed during the years. It demonstrates why and how specific groups of Polish migrants were successively mobilized to embody the legitimization of a certain period of time. From the end of the 1960s the organizers focused on the surviving Polish Division's ex-combatants for this purpose.

The second part of the article contains an analysis of fifteen interviews with twelve Polish Division's ex-combatants (one of them I visited twice) and two interviews with Polish migrants. The analysis indicates that quite a lot of respondents dealt pragmatically with the political struggle and/or were not aware of their mobilization. However, this did not prevent a selective memory of the war cemetery. The way of commemorating the dead has indeed influenced the collective memory of these Polish Division's ex-combatants. The most of them remembered the event in agreement with the organizers' design and developed in addition to this an innocent explanation for the monument of the other camp in order to not trouble this remembrance.